

DOI 10.31392/NPU-nc.series 15.2021.3K(131).77
УДК 796.001.373.1 (438)

Пасічник В.Р.
Університет Яна Кохановського в Кельцях
філія в Пйотрикові Трибунальському, Польща
Мілкіна О.В.,
ст.викладач кафедри «ФКОНВС»
Напалкова Т.В.
ст.викладач кафедри «ФКОНВС»
Національний Університет "Запорізька політехніка".

РОЗВИТОК ФУТБОЛУ В ПОЛЬЩІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ)

Стаття присвячена проблематиці розвитку футболу в Польщі (друга половина ХХ – початок ХХІ століття). Проаналізовано та узагальнено основні тенденції у розвитку футболу в Польщі у цей історичний період. 70-ті та початок 80-тих років ХХ століття є найкращим періодом в історії польського футболу. У цей час збірна країни виборола бронзові медалі на чемпіонатах світу у 1974 році (ФРН) та у 1982 році (Іспанія); золоті медалі на Олімпійських іграх в Мюнхені (ФРН) у 1972 році та у 1976 році срібні на Олімпійських іграх в Монреалю (Канада). З початку 90-років розпочався період затяжної кризи польського футболу викликаний трансформаційними процесом переходу економіки країни на ринкові відносини. Футбол був та залишається найпопулярнішим видом спорту в Польщі. Для дітей та шкільної молоді щороку зорганізуються футбольні турніри: для дітей до 12 року життя турнір ім. Казімежа Гурського; для школярів до 14 року турнір ім. Казімежа Дейни; для молоді до 16 року та старших вікових груп (17-19 років) юніорські чемпіонати. Значну популярність в країні має також аматорський футбол.

Ключові слова: футбол, Польща, розвиток, організація, етап, турнір, спорт

Пасечник В.Р., Мілкіна Е.В., Напалкова Т.В. Развитие футбола в Польше (вторая половина ХХ – начало ХХІ века). Стаття посвящена проблематике развития футбола в Польше (вторая половина ХХ – начало ХХІ века). Проанализированы и обобщены основные тенденции в развитии футбола в Польше в этом историческом периоде. 70-е и начало 80-тих годов ХХ столетия это наилучший период в истории польского футбола. В это время сборная страны завоевала бронзовые медали на чемпионатах мира в 1974 году (ФРН), а также в 1982 году (Испания); золотые медали на Олимпийских играх в Мюнхене (ФРГ) в 1972 году и серебряные медали в 1976 году в Монреале (Канада). С начала 90-тих годов начинается затяжной период кризиса польского футбола вызванного трансформационным периодом перехода экономики страны на рыночные отношения. Футбол в Польше был и остаётся наиболее популярной дисциплиной спорта. Для детей и школьников организуются футбольные соревнования: для 12-летних детей турнир им. Казимира Гурского для 14-летних школьников турнир Казимира Дейны; для 16-летней молодёжи и старших возрастных групп (17-19 лет) юниорские чемпионаты. Значительную популярность в стране имеет любительский футбол.

Ключевые слова: футбол, Польша, развитие, организация, этап, турнир, спорт.

Pasichnyk Volodymir, Milkina Elena, Napalkova Tatiana The development of football in Poland (second half of XX - the XXI beginning of the XX century). The article is devoted to the problems of development of football of Poland (second half of the XX – the beginning of the XXI century). The main trends in the development of football in Poland in this historical period are analysed and summarized. The 70s-early 80s of the 20th century are undoubtedly the best period in the history of Polish football. At this time the national team of the championships in 1974 (Federal Republic of Germany) and in 1982 (Spain); won gold medals at the Olympic Games in Munich (Federal Republic of Germany) in 1972 and silver medals in 1976 in Montreal (Canada). Since the early 90s, a protracted period of crisis in Polish football, caused by transformational period of the country's economy transition to market relations began. Football in Poland has been and remains the most popular sport discipline. Football competitions are organized for children and schoolchildren: for 12-year-old children the Kazimierz Gursky, for 14 schoolchildren Kazimir Deina tournament, for 16-year school youth and older age groups (17-19 years old) junior championships. Non-professional football among amateurs is very popular in the country. Conclusions

- the development of Polish football in the postwar period began in the second half of the 40s of the twentieth century, when a number of organizational actions were carried out: the Polish Football Federation was resumed, regular Polish football championships and national cup competitions began;

- The best stage in the history of Polish football is the period of the 70s - early 80s of the twentieth century, when the national team twice won bronze medals at the World Cup (1974 and 1982), and became Olympic champion (1972) and took 2nd place. at the 1976 Olympic Games;

- from the second half of the 80s of the twentieth century began a period of protracted crisis of Polish football caused by the transformational processes of transition of the country's economy to market relations;

- At the end of the first decade of the XXI century, intensive implementation of projects and programs for the development of children's and youth football (including the program of building football fields "Moje Boisko - Orlik 2012". Poland became the organizer (together with Ukraine) of the European Championship in 2012 and the World Youth teams in 2019.

Key words: football, Poland, development, organization, stage, tournament, sport.

Постановка проблеми. Історія розвитку польського футболу у досліджуваний період характеризується цілою гаммою подій за своїм змістом схожим із процесами, що мали місце в більшості країни булого соціалістичного табору у 90-тих роках та у перших десятиріччях ХХІ століття вже в нових умовах вільного ринку. Варто відмітити, що з точки зору порівняння стану організації футболу у Польщі у 50-80-тих ХХ століття та сучасної ситуації в цій галузі, трансформаційні процеси у наш час, в цілому, викликали цілий ряд складних проблем вирішення яких Федерацією Футболу Польщі не завжди були діями вдалимими і своєчасними. Футбол, як і взагалі спорт у Польщі, зрештою, так як і в інших булих соціалістичних країнах, у наслідок переходу до ринкової економіки переживав важкі часи.

Аналіз остатніх досліджень і публікацій. Проблематикою розвитку польського футболу у післявоєнний період ХХ та початку ХХІ століття займалися Я.Барчичевський, Д.Войташина, Р.Гавловський, А.Говажевський, Л.Грабовський, К.Навроцький, Е.Кравчик-Козерадська, М.Кордака, К.Кшиковський, А.Пашко, А.Шостак, С.Шимановський та ін.

Мета дослідження: проаналізувати та узагальнити основні тенденції у розвитку футболу в Польщі у другій половині ХХ – перше двадцятиріччя ХХІ століття.

Методи дослідження: аналіз та синтез історичної та сучасної літератури з проблем становлення та розвитку футболу в Польщі.

Аналіз дослідження цієї проблеми. Футбол є популярною формою рекреаційно-спортивних занять серед населення країни (23% молоді у вільний час вибирає саме цю форму активного відпочинку, яка займає четверте місце серед найбільш популярних форм рекреаційного відпочинку уступаючи тільки їзді на велосипеді, плаванню та пішим прогулянкам на свіжому повітрі). У спортивних футбольних секціях займається у тричі більше людей у порівнянні з секціями волейболу [7].

Польський футбол має багаті традиції. Це гра почала застосовуватися у країні з кінця ХІХ – початку ХХ століття. Досить швидко футбол набрав популярності у всіх польських регіонах. Після проголошення незалежної Польщі (1918) почалося регулярне проведення щорічних чемпіонатів та кубку країни [5]. Найвищими досягненнями польського футболу у міжвоєнний період (20-30-ті роки ХХ століття) стала участь збірної країни у чемпіонаті світу 1938 року (Франція), де польська команда у напруженій грі і лише у додатковий час поступилася збірній Бразилії (5:6) та участь у олімпійському футбольному турнірі в Берліні у 1936 році, де зайняла почесне четверте місце.

На підставі результатів досліджень з фізичної культури і спорту Польщі з другої половини ХХ та початку ХХІ століття можна визначити два етапи розвитку польського футболу: перший етап 1945-1989 рр. та сучасний стан від 90-років ХХ століття по сьогодні.

Вже 29 червня 1945 року відновлено діяльність Федерації Футболу Польщі (Polski Związek Piłki Nożnej), а першим у післявоєнний період її головою був обраний Т. Кухар. 15 серпня відбувся один із перших після закінчення війни, футбольних матчів між командами Шльонска та Варшави, який закінчився у нічию 3:3. У серпні 1946 року відновлено чемпіонат країни. Першим чемпіоном Польщі післявоєнного періоду стала команда «Полонія» (Варшава). Характерною рисою футболу у Польщі у післявоєнний період стало використання системи радянського тренувального процесу. Зазначмо, що це також відносилось і до інших спортивних дисциплін в країні.

У 1949 році проведено реорганізацію вищої ліги футболу в результаті якої скорочено кількість команд до 12. У цьому ж році розпочали змагання команди другої ліги. Однією із найкращих клубів у той час був «Рух» (Хожув). Футбол у цей час в Польщі розвивався досить інтенсивне. Так у цьому ж році у різних змаганнях по всій країні брало участь 8 тис. команд, що свідчило про значну популярність цієї спортивної дисципліни серед польського населення. У 1953 році відкрито першу в Польщі дитячо-юнацьку футбольну школу. Активізувалася також участь футбольних команд у міжнародних змаганнях. У 1947 році свій перший матч у своїй післявоєнній історії розіграла збірна Польщі (поразка з Норвегією з рахунком 1:3). У 1952 році збірна команда Польщі взяла участь у футбольному турнірі Олімпійських ігор в Хельсінкі. Особливою подією для польського футболу стала перемога у 1957 році над збірною СРСР з рахунком 2:1. І хоч в результаті збірна Польщі не пройшла відбір на чемпіонат світу в Швеції (1958 р.) ця перемога, у зв'язку з подіями 1956 року (страйк жителів Познані, що переріс у дводенне повстання проти комуністичної влади) була для населення країни важливою у моральному в аспекті [6].

Загалом протягом 50-60-тих років минулого століття збірна Польщі з футболу не досягла значних успіхів. Не вдалось пробитися до фінальних турнірів чемпіонатів світу (1954-1970 рр.) та кубку (пізніше чемпіонату) Європи (1960-1968 рр.). Однак слід зазначити, що двічі збірна приймала участь у фінальних турнірах Олімпійських ігор (у 1952 та 1960 році), але ці виступи закінчувалися на попередніх етапах змагань.

Одним із найкращих гравців польського футболу у 50-тих роках був талановитий Герард Цеслік (1927-2013), Він з 1946 року виступав за клуб «Рух», за який провів 237 матчів і забив 178 голів. Тричі ставав чемпіоном країни (1951-1953 рр.), володарем кубка країни (1951 р.). Двічі ставав найкращим бомбардиром чемпіонату Польщі. Провів 45 матчів за збірну команду країни забивши 27 голів (6 місце серед польських футболістів, які грали за збірну). Брав участь в Олімпійських іграх в Хельсінкі у 1952 році та у знаменитому матчі проти збірної футболістів СРСР у жовтні 1957 р., у якому забив два голи. Протягом 1950-1958 років був капітаном збірної. Після закінчення кар'єри продовжував працювати на різних посадах в адміністрації «Руху», у тому на посаді тренера. У 1969 році його вибрано найкращим футболістом 50-річчя Федерації Футболу Польщі (ФФП) [6].

У 60-70 роках безперечним лідером польського клубного футболу був «Гурнік» (Забже), за який у той час виступала група талановитих футболістів, між іншими В.Любанський, З.Шолтисик, Х.Костка, С.Ошлізло. Саме «Гурнік», як до сьогоднішнього дня єдиний польський клуб, який завоював у фіналі європейського кубку (Кубок володарів кубку) у 1970 році у Відні з англійським «Манчестер Сіті» (матч закінчився з рахунком 1:2 на користь англійської команди, а єдиний гол для «Гурніка» забив С. Ошлізло). До речі «Гурнік» двічі зустрічався з «Динамо» (Київ) у матчах кубка європейських чемпіонів: у 1967 році за сумою двох матчів переміг «Гурнік» (2:1 та 1:1), а у 1972 році перемогу святкували кияни (2:0 та 1:2). Іншим польським клубом, який вдало виступив у той час у змаганнях Кубку володарів кубків була «Легія» (Варшава), яка у 1970

році, дійшла до ½ фіналу цього престижного турніру, але програла двобій з нідерландським «Феєнордом» (0:0 і 0:2) [1].

Футбол у 50-80 роках ХХ століття викликав значний інтерес у вболівальників. У більшості матчів національних чемпіонатів, кубків країни, європейських кубків, матчів збірної стадіони були переповнені. Рекорд належить матчу Кубка ярмарок (пізніше кубок УЄФА) між «Гурніком» (Забже) та Аустрією (Відень) у 1963 році, за яким спостерігало 120 тис. глядачів (польський клуб переміг 1:0).

Одним із лідером польської збірної у другій половині 60-70 років був нападаючий Влодзімеж Любанський, футболіст «Гурніка» (Забже) у складі якого розіграв 234 матчі і забив 155 голів, став семиразовим чемпіоном та п'ятикратним володарем кубку Польщі. Чотири рази був найкращим бомбардиром національного чемпіонату. В. Любанський зіграв 75 матчів за збірну країни, забиваючи в них 48 м'ячів надягаючи форму національної команди протягом 17 років поспіль (1963-1980 рр.). Олімпійський чемпіон 1972 року, учасник чемпіонату світу 1978 року в Аргентині. На жаль, важка травма, яку отримав Любанський у 1973 році у відбірковому матчі чемпіонату світу зі збірною Англії, не дала можливості взяти участь цьому талановитому гравцю у фінальній частині чемпіонату світу у ФРН у 1974 році. Фіналіст Кубка володарів кубку 1970 року. Двічі був визнаний найкращим футболістом року Польщі (1967 та у 1972 роках). Грав у бельгійських клубах («Локерен», «Кемпер», «Мехелен») та у Франції («Валансьєнн»). Забив у матчах чемпіонатів Бельгії та Франції загалом 115 голів. Віце-чемпіон Бельгії у складі «Локерену» (1981 р.) [1, 10]

70-ті - початок 80-тих років ХХ століття, це найкращий період в історії польського футболу. У цей час збірна країни виборола бронзові медалі на чемпіонатах світу у 1974 році (ФРН) та у 1982 році (Іспанія); завоювала золоті медалі на Олімпійських іграх в Мюнхені (ФРН) у 1972 році та срібні на олімпійських іграх в Монреалю (Канада) у 1976 році. Це був час, коли у барвах збірної Польщі виступала ціла плеяда видатних майстрів – К. Дейна, Г. Лято, А.Шармах, В.Любанський, Я.Томашевський, Х.Касперчак, В.Жмуда, Р.Гадох, Ю.Млинарчик, З.Бонек. Тренував збірну видатний тренер К.Гурський (у 1982 року тренером збірної Польщі був А.Пехнічек) [1, 2, 12].

Подібно до того, як Г.Цеслік був символом польського футболу у 50-х роках ХХ століття, а В.Любанський – 60-70-х рр., так у 80-ті роки цим символом став З.Бонек, один із найкращих футболістів світового футболу того часу. Бонек грав у «Відзеві» (Лодзь) (172 матчі, 50 голів), у італійських «Ювентусі» (81 матчі, 14 голів) та «Ромі» (76 матчі, 17 голів). Граючи у складі «Ювентусу» здобув Кубок чемпіонів у 1985 році, у цьому ж році Суперкубок УЄФА та Кубок кубків у 1984 році. Чемпіон Польщі («Відзев»), Італії («Ювентус»). Найкращий футболіст року в Польщі (1978, 1982 рр.), найкращий спортсмен в Польщі (1982 рік). За збірну Польщі провів 80 матчів (24 голи). Бронзовий призер чемпіонату світу у 1982 році (Іспанія), також брав участь у чемпіонатах світу у 1978 та 1986 роках. Після завершення кар'єри гравця був тренером ряду італійських команд. У 2001-2002 роках тренував збірну Польщі. З 2012 року є президентом Федерації Футболу Польщі [6]

З другої половини 90-років розпочався період затяжної кризи польського футболу. Після участі у чемпіонаті світу у 1986 року в Мексиці (команда дійшла до 1/8 фіналу) збірна Польщі, по довгій перерві, знову приймала участь в фінальним турнірі чемпіонату світу у 2002 році (Південна Корея та Японія), заграла також на чемпіонаті світу 2006 року в Німеччині, але двічі не зуміла вийти з групових турнірів. Участь у фінальному турнірі в Росії (2018 р.) теж була невдалою, збірна знову не пододала групової фази турніру. Перший раз збірна Польщі приймала участь у фінальному турнірі чемпіонату Європи у 2008 році (Австрія і Швейцарія), але також зупинилася на груповому турнірі, так, як і на чемпіонаті Європи 2012 році, який відбувався власне в Польщі (матчі проходили у Варшаві, Вроцлаві, Гданську і Познані) та в Україні. І лише виступ у фінальному турнірі 2016 року (Франція) можна зарахувати до вдалих, коли польська збірна на стадії ¼ фіналу лише по пенальті програла свій матч із збірною Португалії, до речі майбутнім чемпіоном Євро-2016. Єдиним успіхом футбольної збірної Польщі протягом останніх 30 років є срібні медалі завойовані на Олімпійських іграх в Іспанії (1992 р.) [2, 6, 9].

На рівні юнацьких команд польські збірні виступали краще. Так, збірна U-16 виграла чемпіонат Європи у 1993 році та зайняла друге місце у 1999. У 2001 році збірна футболістів до 18 років здобула золоті медалі чемпіонату Європи. Збірна U-20 двічі брала участь у молодіжних чемпіонатах світу (2007 та 2019 році), в яких зупинялась на етапі 1/8 стадії плей-офф. До речі, саме Польща стала у 2019 році організатором чемпіонату світу U-20.

Однак, на сьогоднішній день можна вважати, що склад збірної Польщі є готовий повернути свою минулу славу. Це передусім можливо тому, що у складі збірної зараз виступають здібні гравці міжнародного класу: Р.Левандовський, А.Мілік, К.Пйонтек, П.Зелінський, А.Гловацький, В.Щенсний. Лідером збірної є Роберт Левандовський, найкращий футболіст світу 2020 року, який зіграв в збірній понад 110 матчів та забив 63 голи (найкращий бомбардир збірної Польщі в її історії футболу).

Наприкінці ХХ та початку ХХІ ст. невдало виступали у європейських кубках також польські клуби. Лише тричі чемпіон країни брав участь у груповій фазі Ліги Чемпіонів: «Легія» (Варшава) у сезоні 1995/1996 дійшла до ¼ фіналу цього турніру, «Відзев» (Лодзь) у сезоні 1996/1997 та знову «Легія» (Варшава) – жоден з клубів у той час не зміг пройти далі групового турніру. В Кубку Європи найкращий показник має «Вісла» (Краків) (сезон 2002/2003), яка дійшла до 1/8 фіналу [6].

У наш час футбол є найпопулярнішим видом спорту в Польщі [8]. У змаганнях різних ліг беруть участь 5,5 тис. команд. Футболом займається понад 650 тис. чол. Щороку понад 100 польських тренерів закінчують спеціальні курси фахової підготовки. Багато з них отримує міжнародну ліцензію УЄФА. Значну популярність має в Польщі аматорський футбол. Особливого розповсюдження аматорський футбол набрав в таких містах, як Жешув, Зелена Гура, Вроцлав, Краків, Щецин. У 2007 році збірна аматорів, що була складена в основному з футболістів нижньосілезького воєводства виграла чемпіонат Європи серед аматорів, а пізніше збірна малопольського воєводства, також на цьому турнірі, займала високі місця.

У Польщі вже на початку другої декади ХХІ століття в рамках Програми «Moje Woisko – Orlik 2012» було побудовано по всій країні майже 23000 футбольних полів (так звані «орліки») для проведення тренувального процесу з дітьми та молоддю. Для дітей та шкільної молоді щороку проводяться футбольні турніри: для дітей до 12 року життя турнір ім. Казімежа Гурського; для школярів до 14 року життя турнір ім. Казімежа Дейни; для молоді до 16 року та старших вікових груп (17-19 років) юніорські чемпіонати. Цей проект передбачав, що кожний районний центр отримував дофінансування 66%

державних коштів до обладнання трьох футбольних полів (у тому одного міні-поля) [3, 4]. У 2012 році проведено загальнопольські змагання серед школярів у яких взяли участь 100 тис. учнів з 3500 шкіл з усієї країни [4].

В професійному футболі відбувається процес залучення до гри у клубах вищої ліги іноземних футболістів. Так, якщо у 1991 році відсоток іноземців, що грають у польських професійних клубах становив 0,92%, то вже цей показник у 2012-2014 роках вирос до майже 40%. Одночасно зменшилась кількість гравців чемпіонату країни у вищій лізі вихованців місцевих футбольних шкіл з 20,5% до 4,9%. Тренери, футбольні фахівці та спортивні журналісти відзначають, що залучення такої кількості іноземних гравців, на їх думку, є однією з причин зниження рівня майстерності польських футболістів у перші декади ХХІ століття [4].

Висновки:

- розвиток польського футболу у післявоєнний період розпочинається з другої половини 40-их років ХХ століття, коли було проведено ряд організаційних дій: відновлено діяльність Федерації Футболу Польщі, розпочато регулярне проведення футбольних чемпіонатів Польщі та змагань за кубок країни;

- найкращим етапом в історії польського футболу є період 70-тих – початок 80-тих років ХХ століття, коли збірна країни двічі виборювала бронзові медалі чемпіонату світу (1974 та 1982 роки), а також стала олімпійським чемпіоном (1972 рік) та зайняла 2 місце на Олімпійських іграх у 1976 році;

- з другої половини 80-років ХХ століття розпочався період затяжної кризи польського футболу викликаний трансформаційними процесами переходу економіки країни на ринкові відносини;

- наприкінці першої декади ХХІ століття розпочалась інтенсивна реалізація проектів та програм розвитку дитячого та молодіжного футболу (між іншим програма будівництва футбольних полів «Моє Boisko – Orlik 2012»). Польща стала організатором (спільно з Україною) чемпіонату Європи у 2012 році та чемпіонату світу серед молодіжних команд у 2019 році.

Література

1. Braciszewski J., Gawkowski R., Historia polskiej piłki nożnej, Wydawnictwo CBN, Warszawa 2012.
2. Chinowski N., Mistrzowskie rozmowy, Wydawnictwo Magnus, Warszawa 2018.
3. Choryński A., Matczak P., Koniec futbolu jaki znamy. Zmiany klimatu a przemiany infrastruktury sportowej [w:] Rogowski Ł., Skorabski R., Społeczne zmagania ze sportem, Poznań 2012, s. 197-204.
4. Ciura G. (red.), Piłka nożna w Polsce – stan i perspektywy rozwoju. Konferencja 20 września 2012 r., Warszawa 2012.
5. Gowarzewski A., Puchar Polski 1918-2018, Wydawnictwo GiA, Poznań 2018/
6. Grabowski Ł., Encyklopedia polskiej piłki nożnej, Wydawnictwo Publicat, Poznań 2016
7. GUS: Uczestnictwo Polaków w sporcie i rekreacji ruchowej w 2008 r., Warszawa 2009.
8. Janus T., Przemiany w środowisku kibiców sportowych, Sport Naukowo, Warszawa 2013.
9. Krzykowski K., Szostak A., Encyklopedia piłki nożnej: zasady, piłkarze, drużyny Wydawnictwo SBM, Warszawa 2016.
10. Mocek P., Organizacja i bezpieczeństwo imprez masowych na przykładzie meczów piłki nożnej, Paradygmaty badań na bezpieczeństwem, konferencja pt. Bezpieczeństwo na początku XXI wieku – wyzwania, szanse, zagrożenia, Gniezno 2015.
11. Szczepiek S., Deyna, Legia i tamte czasy, Wydawnictwo Marginesy, Warszawa 2012.
12. Пасічник В.Р., Мілкіна О.В. Розвиток олімпійського руху в Польщі у другій половині ХХ століття (педагогічний аспект)// Науковий часопис. - Серія 15. Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт). — Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. - Вип. 3 К (123) 20. – 2020. – С. 326-330.

Reference

1. Braciszewski J., Gawkowski R., (2012) Historia polskiej piłki nożnej, Wydawnictwo CBN, Warszawa
2. Chinowski N., (2018). Mistrzowskie rozmowy, Wydawnictwo Magnus, Warszawa
3. Choryński A., Matczak P.(2012), Koniec futbolu jaki znamy. Zmiany klimatu a przemiany infrastruktury sportowej [w:] Rogowski Ł., Skorabski R., Społeczne zmagania ze sportem, Poznań, s. 197-204.
4. Ciura G. (red.), Piłka nożna w Polsce – stan i perspektywy rozwoju. Konferencja 20 września 2012 r., Warszawa 2012.
5. Gowarzewski A., Puchar Polski 1918-2018, Wydawnictwo GiA, Poznań 2018
6. Grabowski Ł., Encyklopedia polskiej piłki nożnej, Wydawnictwo Publicat, Poznań 2016
7. GUS: Uczestnictwo Polaków w sporcie i rekreacji ruchowej w 2008 r., Warszawa 2009.
8. Janus T., Przemiany w środowisku kibiców sportowych, Sport Naukowo, Warszawa 2013.
9. Krzykowski K., Szostak A., Encyklopedia piłki nożnej: zasady, piłkarze, drużyny Wydawnictwo SBM, Warszawa 2016.
10. Mocek P., Organizacja i bezpieczeństwo imprez masowych na przykładzie meczów piłki nożnej, Paradygmaty badań na bezpieczeństwem, konferencja pt. Bezpieczeństwo na początku XXI wieku – wyzwania, szanse, zagrożenia, Gniezno 2015.
11. Szczepiek S., Deyna, Legia i tamte czasy, Wydawnictwo Marginesy, Warszawa 2012.
12. Pasichnyk V.R., Milkina O.V. (2019) Rozwytok olimpijskoho rukhu v Polishchi u druhiy polovyni KhKh stolittia (pedagogichnyi aspekt) [Development Olympic movement in Poland (the second half the XIX – the first twenty-twotwenty-year).] Scientific journal National Pedagogical Dragomanov University Issue 3 K (110) 2019 pp. 326-330.